

מאזרות

אורות ישראל
מכללה אקדמית לחינוך

מייסודן של מכללת מורשת יעקב
ומכללת אורות ישראל

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

ליל שבת: זמירות – צור משלו אכלנו

הזמר שמעסיק פוסקים, חוקרים וגם מוזיקאים

א. זמר נפוץ עם המנגינה האשכנזית העתיקה ביותר

הזמר בנוי כהקדמה לברכת המזון ("צור משלו אכלנו¹ ברכו...") וארבעת הבתים מקבילים בדיוק לדי הקטעים של ברכת המזון מדאורייתא ("יהזן את עולמו" = "הזן את הכל"; "בשיר וקול תודה... על ארץ חמדה טובה" = נודה לך... ארץ חמדה טובה..."; "רחם... על ציון... רחם... ועל ציון משכן כבוד; יבנה המקדש = ובני ירושלים).² כתב יד הזמר נמצא כבר מלפני 600 שנה³ ויש אף ששיערו שמקורו מלפני 1,900 שנה, משום שעל אף שמוזכרת גם ברכת "בורא פרי הגפן" של המזמן בסוף ("על כוס יין מלא"), חסר בית כנגד הברכה הרביעית, ברכת "הטוב והמטיב", ושמה נכתב לפני תיקון ברכה זו לאחר מרד בר-כוכבא.⁴ ריבוי מספר כתבי היד מהתקופות ומהארצות המגוונות, מוכיחים על הפופולריות של הזמר ותפוצתו,⁵ ולמרות זאת, הנוסח נשאר יחסית אחיד.⁶ עובדה המצביעה אף היא על כך שהוא הושר בקביעות ובתדירות. לא די בכך שאין זכר לשבת בזמר, אלא שכולטת היעדרותה של הקבלה כל שהיא ל"רצה והחליצנו". משתמע מכך שייתכן שבמקור "צור משלו" אינו כלל זמר לשבת, אלא פיוט לקראת ברכת המזון אף בימי חול. היעדר זמירי, "והאומר גם ברכת כנגד עליו ברכה".⁷

לעומת זאת, הציע ד' סדן שמילות הפזמון, "שבענו והותרנו כדבר ה' " מכוונות דווקא לשבת, שרק בשבת הותר לבני ישראל במדבר להותיר מהמן עד הבקר, "ויואמר משה אליהם [לגבי ימי החול] איש אל יותר ממנו עד בקר [...] הוא אשר דיבר ה' בשבתו שבת קדש לה' מחר [...] ואת כל העודף הניחו לכם למשמרת עד הבקר".⁸ בשנים האחרונות זכה "צור משלו" לתשומת לב מיוחדת לאור גילוי של ישראל אדלר, שפרסם תעתיק מתוויו נגינתו (!) מכתב יד מראשית המאה ה-16, מדרום אשכנז.⁹ על כן מדובר במנגינה היהודית הקדומה ביותר שנמצאה עד כה באירופה.

ב. האם לומר את שם ה' בזמירות שבת (והוכחה נגד ההברה האשכנזית)?

יש החוששים מאמירת שם ה' מחוץ לתפילה,¹⁰ אך ברור שכאן, "ברכו אמוני" הוא חרוז עם "כדבר אדוני", ולא "כדבר השם". הגר"ע יוסף מקשה מכאן בכלל על ההברה האשכנזית. איך ניתן, לשיטתם, לחרוז פת"ח עם קמ"ץ?¹¹ אוסיף, שדבריו יחזקו את הטענות שמקור הזמר הוא בעדות המזרח,¹² או שמה התנאים היו "ספרדים".

ג. האם שירת "צור משלו" פוטרת מברכת המזון?

בשו"ת שיח יצחק¹³ מוזכר בשם ר"ח מוולוז'ין, שאין לומר בזמירות של שבת את הפזמון "צור משלו אכלנו",¹⁴ משום חשש שכבר יוצא עמו ידי חובת ברכת המזון ואז ברכותיו תהיינה ברכות לבטלה. הר"י וייס עמדה זאת לכתוב בתלמוד על קבוצת אמוראים שביקרו את רב יהודה שהתרפא, ואמרו לו (בארמית): "ברוך ה' שנתת לנו ולא לעפר". המתרפא ענה "אמן" והיה פטור מברכת הגומל, למרות שכנראה הם לא התכוונו להוציא משום ברכה.¹⁵ בדומה לכך מוזכר בבאר היטב,¹⁶ שאם בירך "מחיה המתים" בתפילה, לפני "אלקי נשמה" כבר יצא ידי חובתו. נוסף על כך, פוסק המשנה ברורה¹⁷ שאם לא הספיק לומר "אלקי נשמה" קודם התפילה, טוב שיכוון בברכת "מחיה המתים" שאינו (!) רוצה לפטור ברכת "אלקי

הביא שם (אוי"ח, ס, ד) את הפמ"ג שפירש שקיי"ל (מצוות צריכות כוונה) זה מספק לחומרא, ואינו כני"ד שהספק הוא לחומרא, שלא יאמר הזמר הזה דשמה הלכה שא"צ כונה והו"ל ברכות לבטלה".

15 ברכות, נד ע"ב, אך עיין בדחייה בהמשך הערה 26.

16 ר"י אשכנזי, באר היטב, או"ח מו, א.

17 משנה ברורה, נב, ט.

18 ר"י קארל, שלחן ערוך, או"ח מו, ז-ח.

19 ר' דוד הלוי, טורי זהב (הט"ז), אורח חיים רלו, ג, וראו גם אצל ר"ש הלוי, מחצית השקל, שם, ב.

20 הנאמר בנוסח חו"ל, עם י"ט אזכרות של שם ה', כנגד י"ט ברכות התפלה.

21 ר"א וייספיט, קובץ בית אהרן וישראל מט (תשרי-חשוון תשנ"ד), על פי ברכות, מט ע"ב.

22 שם, עמ' קכב. בדומה לכך, ראו ר"א דנציג, חיי אדם, קמח, ק, "יתכוון לא לצאת ידי חובת אחר עד שיגמור הברכה, או עד שיפאכז".

23 שם.

24 ר"א ולצמן, בית אהרן וישראל מז (סיון-תמוז תשנ"א), עמ' קלא. הוא מוסיף ש"ברכו אמוני" הוא בלשון ציוני, כהכנה לברכת המזון.

25 שם, עמ' קכב. בדומה לכך, ראו ר"א דנציג, חיי אדם, קמח, ק, "יתכוון לא לצאת ידי חובת אחר עד שיגמור הברכה, או עד שיפאכז".

26 אמנם ניתן לכאורה עדיין להקשות מלעיל הערה 15, אך ראו בביאור הלכה, ר"ט, ד, שרבים חולקים על דין זה. גם לפי דעת ר"א שפירא, שו"ת מנחת אלעזר ג, לד, המסתפק במקרה שאדם אומר תהלים לפני התפילה, ובמקרה אמר בראש חודש את הפרקים ק"ג-ק"ח, אותם פרקים שעומד להגיד אחר כך בתור הלל. אך מכריע שכיון שבמצוה מדרבנן אין צריכים כוונה, כדברי המגן אברהם, או"ח ס, ג, יתכן שאסור לשוב לומר את ההלל. אך לגבי ברכת המזון שהיא מדאורייתא, יתכן שלא צריכים לחשוש מלומר "צור משלו".

27 ר"י בן-מאיר, בית אהרן וישראל מז (סיון-תמוז תשנ"א), עמ' קכב, על פי סוכה ג ע"א, תוספות, ד"ה דאמה, ור"ח, סוכה פרק ב, על המשנה, "אם כן לא קיימת מצות סוכה", וראו בשיד חמד, מערכת המים, כלל ט.

28 משנה ברורה, רעא, ב, ובביאור הלכה שם, ד"ה מיד.

1 על פי ברכות נ ע"א, ("והאומר: ברוך שאכלנו משלו, הרי זה ת"ח"); בראשית רבה מט, ד, אברהם אבינו היה אומר לאורחיו, "ברוך א-ל עולם שאכלנו משלו".

2 ראו הדין ההלכתי בסעיף ג בהמשך. לפירוט מקיף ומעמיק של פיוט זה, ראו אצל בן-מנחם, זמירות של שבת, ירושלים תש"ט, עמ' קמו ואילך.

3 ט' בארי, וי אדלר, "צור משלו אכלנו – זמר לשבת", מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 430, ע"פ סידור מהבריטש מוזיאון, מספר 8386, במכון לצלומי כתבי היד שבספריה הלאומית ועוד, ראו שם, הערה 55, לתיקון דעות המתארכים.

4 ר"י אפנהיים, מטה יהודה, אופיבך תפ"א, עמ' יח, וכן ל' הירשפלד, בזמירות נרע לו, מייץ תרנ"ח, עמ' כז.

5 בארי, עמ' 425.

6 שינוי הגרסאות המשמעותיים ביותר הם: "רחם כחסדך" (במקום: רחם בחסדך); "וימלכה תלחדש" (במקום: ושם נשיר שיר חדש); "וברנה נתעלה" או "שם נתעלה" (במקום: וברנה נתעלה).

7 ר"י עמדין, סדור בית אל, עמ' קנו.

8 שמואל טז, יט-כב.

9 כתב יד מיינן Y. Adler, The Earliest Notation of a Sabbath Table, Cod. Ms. 757(4), Orbis Musicae IX (1986), pp. 69–89 Song (ca. 1505–1518), מובא על ידי בארי, כנספח ג, עמ' 438.

10 ראו למשל רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב ד, י.

11 הר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר ו, או"ח יא, ובדומה לכך, הוכיח מבראשית רבה ט, ה, ר"מ אומר "והנה טוב מאד, טוב מות", שבמבטא אשכנזי, אין הוה-אמינא להחליף או לדמות ביניהם.

12 ראו בהרחבה אצל בארי (לעיל הערה 3).

13 ר' יצחק ב"ר ישעיה יששכר בער ווייס הי"ד (תרל"ג-תש"ב), למד בשיבת פרסבורג אצל בעל "שבת סופר". בשנת תרס"ד מונה לרב בעיר אדלבורג, ולאחר מכן מונה כראב"ד של הקהילה החשובה וורובי, וגם הקים בה ישיבה שעמד בראשה.

14 ר"י וייס, שו"ת שיח יצחק סימן קסא, בשם שיעור רחמים (בתנחתא הגר"ח מוולוז'ין וצ"ל), עמ' י, סימן נ. הרחיב על כך ר"א אויבנד (רב משיבת טעול בקליבלנד), קובץ בית אהרן וישראל (כתב-העת של מוסדות שטאטלין-קארלן) מז (ניסן-אייר תשנ"א), עמ' קכו, סעיף ו, "הרע"א

ויירא יעקב

יעקב אבינו נערך לקראת המפגש עם עשו. בעקבות מפגש זה מפרשי התורה דנים בעמקי נפשו של אחד מאבות האומה. עצם הפחד של יעקב אבינו, לאחר שהבטיח לו הקב"ה "ושמרתיו בכל אשר תלך" (בראשית כח, טו), עורר תמיהה לא פשוטה: כיצד לא סמך יעקב על נבואתו-הבטחתו המפורשת? רש"י, בעקבות חז"ל, מבאר את הפסוק "קטנתי מכל החסדים" (בראשית לב, יא), כלהלן: "לכך אני ירא, שמא משהבטחתי נתלכלכתי בחטא ויגרום לי להימסר ביד עשו". דברי רש"י אלה מעלים מספר שאלות. הרי מאז ההבטחה שקיבל ביציאתו מארץ ישראל קיבל יעקב אבינו הבטחת שמירה נוספת, סמוך מאוד ליציאתו מבית לבן, ובה נאמר: "שוב אל ארץ אבותיך ומוולדתך ואהיה עמך" (בראשית לא, ג). האם החשש היה שחטא חטא גדול בתקופה הקצרה שבין עזיבתו את לבן ובין מפגשו עם עשו? והרי כשהגיע לארץ ישראל, אומר הכתוב: "ויפגעו בו מלאכי אלהים" (שם לב, ב), ולפי חז"ל היו אלה מלאכים שבאו ללוותו [=לשומרו] בהמשך דרכו. אם כן, ראה יעקב אבינו שמתקיימת הבטחתו של הקב"ה גם בבואו ארצה! ואם אכן פחד מהחשש "שמא יגרום החטא", כיצד הזכיר בתפילתו "ואתה אמרת היטב איטיב עמך" (שם שם, יג)? אם באמת חטא, הרי תשובתו בצדו – שחטא, והחטא גרם לבטל את ההבטחה ההיא. בעל האור החיים הקדוש מבאר את יראתו של יעקב אבינו בצורה שונה. לדעתו, יראתו הייתה במישור "הטקטי" – כיצד עליו להתנהל מבחינה טכנית מול עשו – ולא במישור הקיומי, אם הבטחתו של הקב"ה תקפה עדיין או שמא לא. הבטחתו של הקב"ה קיימת, אך החשש של יעקב אבינו היה שאם הוא יתנהל בצורה שגויה, יגרום במו ידיו למותו. בהסבר דברי המלאכים, "באנו אל אחיך אל עשו" (פסוק ז), כותב האור החיים הקדוש: "באנו אל אחיך, פירוש, הוא מראה פנים

היות אחיך, וכפי האמת הוא 'עשו', הרשום בשנאה". חששו של יעקב היה שאם לא [יכין] עצמו למלחמה, שמא עשו יהרגהו ואין בידו של יעקב כלי קרב. ולהכין עצמו בכלי קרב, "וייצר לו", כי אפשר שלא יעשה עשו רעה, וכשיראהו מוכן בכלי קרב יאמר עשו הלא יעקב הוא דורש רעה, ובה יחדש שנאתו. בחציית העם לשניים הכין את עצמו לשתי החלופות, כש"החצי הראשון מראים פני אהבה וחיבה כאחיו, וחצי מחנהו מוכן ומזויין".

האברבנאל מבאר את הדברים בדרך אחרת: פחד יעקב ויראתו מעשו לא היה מחולשת אמונתו ובטחונו בייעודיו, כי באמת לבו בטוח בה'. אבל היה פחדו כדרך הגיבור האמתי, שבהיכנסו למלחמה יפחד מהמוות, וירגיש בסכנה, אבל מפני המעלה יבזה החיים ויבחר המוות היפה, וכמו שזכר הפילוסוף בספר המידות. ומי שיכנס למלחמה לחושבו שלא ימות, לא ייקרא גיבור – כמו מי שייתן צדקה להבזות הממון בעיניו, לא ייקרא נדיב, כי לא עשה זה לטוב בחירתו אלא מפני היותו מבזה את הממון. ולכן ראוי לגיבור שיתעצב מן המוות, ועם כל זה יבחר בה מצד המעלה. ולנדיב שיאהב הממון, אבל יתנהג מצד המעלה. וכן היה ענין יעקב. כי אם היה בלתי ירא ולא מפחד מעשו שיהרגהו ויהרוג את נשיו ובניו, הנה בלכתו אליו לא היה מורה על בטחונו בשם יתברך ובייעודיו, כי יהיה הולך אליו לחושבו שיתנהג עמו כאח. אבל עתה ששיער בשנאתו אותו, וידע זה בבירור, עד שהכוח החיוני אשר ליעקב התפעל מזה, כי ראה ופחד, ועם כל זה שכלו המנהיג את הכח המתעורר אשר לו – כמו שראוי לבעל המעלה – גער בו על פחדו, והתאמץ והלך לקראת אחיו – זה באמת הראוי להיקרא מאמין בנבואתו ובטוח ביעוד אלהיו.

חנה טברסקי

סטודנטית לתושב"ע ולחינוך חברתי קהילתי

בכל דרכיך דעהו

ברוריה מכמן

"תורה עם דרך ארץ" על פי הרב שמשון רפאל הירש

הרב שמשון בן רפאל הירש חי בגרמניה במאה ה-19. האמנציפציה הביאה למעורבות גדלה והולכת של היהודים בחיי המדינה. במקום עיסוק בקמעונאות ורכילות זעירה נפוץ העיסוק היהודי במסחר סטונאי וכן במקצועות חופשיים, כגון עריכת דין, רפואה, עיתונאות וכיוצא בזה. התמורות ביהדות גרמניה במאה ה-19 באו לידי ביטוי נרחב גם בתחום הדתי. החילון וההתבוללות אכלו בקהילות היהודיות בכל פה. יחד עם זאת התפתחו הזרמים הדתיים השונים – הרפורמה, האורתודוקסיה והניאו-אורתודוקסיה, אשר במרכז עמד הרש"ר הירש. הרב ראה את תהליכי המודרניזציה והאמנציפציה באור חיובי. לדעתו, ערכי השוויון, כבוד האדם וכיוצא בזה, ערכים אוניברסליים מודרניים, תואמים את רוח היהדות ואף שאובים ממנה. לכן ניתן לחיות חיים מודרניים תוך הקפדה על תרי"ג מצוות, קלה כחמורה.

הרב הירש קבע את הצירוף "תורה עם דרך ארץ" כסיסמתה של הניאו-אורתודוקסיה. המושג "דרך ארץ" מייצג את דרכי מחייתו של האדם, את חייו האזרחיים, וכן את נוהלי הנימוס, האדיבות וההגיונות, נורמות מוסכמות בחיי חברה, וכן דפוסי תרבותיים, אנושיים, כלליים ואזרחיים.

מראשית דרכו טען הרש"ר הירש כי אין כל חידוש בשיטתו; הדברים מצויים כבר בתנ"ך ובדברי חז"ל, וכך כתב: "אין אני רוצה ליצור יהדות חדשה, אלא במידת האפשר לתפוס ולתאר את הקיים". הוא הורה ללמד בצמידות רבה ככל האפשר להנחייתם של חז"ל במסכת אבות: "בן 5 למקרא, בן 10 למשנה, בן 13 למצוות, בן 15 לתלמוד...".

את המשמעות החינוכית של "תורה עם דרך ארץ" העמיד הרב הירש על שלושה עקרונות:

- עליונות התורה: בהיות התורה אמת מוחלטת וחובקת-כל, יש לבחון על פיה כל רעיון כללי או מדעי אשר אנו נתקלים בו במסגרת לימודי "דרך ארץ". לפיכך, רעיון העומד בסתירה לתורה – יידחה, ואילו רעיון העולה בקנה אחד עם התורה – יאומץ ויילמד. עיקרון זה הוא שגרם לרב הירש לאמץ את יצירתו של שילר. לדעתו, שילר שיקף ביצירותיו אידאלים של אצילות, צדק, מוסר וחירות במסגרת החוק, ולכן היה ראוי לברכה שתוקנה על ידי חז"ל, "ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם". לעומת זאת דחה את יצירתו של גיתא שהיה סוער ופורק עול.
- אי ההפרדה בין הוראת התורה להוראת ההשכלה הכללית: כל המקצועות יילמדו באותו מוסד חינוכי ועל ידי מורים יראי שמים. עיקרון זה הוא ביטוי לתפיסה שלפיה הקב"ה דיבר אל האדם מתוך הטבע ומתוך ההיסטוריה.
- עדיפות מוחלטת ללימודים התורניים מבחינת זמן ואמצעים.

לעיון נוסף

הירש, שמשון רפאל, "ייסודות החינוך – שיחות פדגוגיות", נצח, בני ברק 1980.
פיקסלר, יאיר, "החינוך הבייתי במשנתו של הרב הירש", בתוך אתר דעת:

<http://www.daat.ac.il/daat/chinuch/harashar/2-2.htm>